

## Анатомія ілюзій і злочину

Я довго вагався, який же заголовок дати своїй передмові. Спершу мені хотілося передати те відчуття, яке з'явилося буквально з перших сторінок цієї книги: «В машині часу». Бо ж, власне, й сам автор, пишучи ці спогади в середині 1970-х років, «гасав» у тій машині своїм далеким дитинством і юністю. Згодом від його глибокого буріння в історію революційного Києва й Харкова 1920–1930-х років з'явилися археологічні асоціації, а тому в заголовок просилося: «Археологічні розкопки комуністичної Помпеї». Проте врешті-решт я зупинився на «Анатомії ілюзій і злочину», оскільки те, що автор робить, слід назвати аутопсією, патологоанатомічним розтином трупа, в який, на щастя, перетворився великий у своїй злочинності Радянський Союз.

Одразу скажу: розтин проведений чесно й професійно, бо таким і був задум автора: «Оповідати сьогодні про те, що і як пам'ятаю, я переконаний, що новий історичний та моральний досвід не має заднім числом змінювати ні події, ні людей, ні моє на той час до них ставлення... Я лише свідчу. Наскільки можу безсторонньо та правдиво». Оця правдивість реконструкції минулого вражає. Я особисто пригадую лише риторику часів Микити Хрущова, але в бібліотеці слідчого ізолятора КДБ було чимало однотипних романів сталінської доби, читання яких, за задумом влади, мало повернути нас, заарештованих інакодумців, у русло партійної ідеології. Так-от, героїка революційного оновлення, описана Львом Копелевим, точно відповідає героїці класичних більшовицьких ентузі-



астів, що натхненно співали: «Мы идем на смену старым, утомившимся борцам, мировым зажечь пожаром пролетарские сердца...».

Утім, це оповідь не стороннього спостерігача: під скальпелем патологоанатома перебувають і його власні ілюзії. Від цього авторська розповідь стає водночас сповіддю. В цьому сенсі книга Льва Копелева нагадує мені сповідальну книгу Миколи Руденка «Найбільше диво — життя. Спогади»\*. Ще в юності, обидва вони — єврейський хлопець з Києва та український хлопець з Донеччини — захопилися романтикою революційного оновлення й віддали отій «молодості століття» своє серце й душу. Це була епічна картина на рівні грецького міфу про викрадення необачної Європи богом Зевсом у вигляді бика — тільки цього разу йшлося про викрадення Східної Європи комуністичним сатаною.

У когось може виникнути запитання: А для чого нам сьогодні читати про ту ілюзорну героїку комуністичної доби?! Нам би чимшвидше забути її — стерти з наших душ і з полиць наших бібліотек! Але не так усе просто, адже інструментом диявольського поневолення став потяг людей до соціальної справедливості, рівності, чесності, нелукавства, тобто всі ті порухи, якими керуємось і ми сьогодні.

«Ти ж сам казав: бути чесним перед партією, щоб ні на єдине слово, ні на пів слова не збрехати, не промовчати», — каже один із героїв цієї книги. Це був обман тисячоліття, внаслідок якого щирий людський ідеалізм проторував шлях до страхітливого злочину, — і нам треба це знати, щоб не повторити колись услід за автором: «Сьогодні ми знаємо, що романтичні революційні поривання, про які ми стільки разів згадували з ніжним сумом, в одних виродилися в ревне служіння катам, а інших прирекли на каторжні долі, на безславну загибель. Нині ми знаємо, як наші тодішні ідеали та мрії поступово перетворилися на похмуре доктринерство чи на безсоромну брехню».

\* Микола Руденко. Найбільше диво — життя: Спогади. Канадський інститут українських студій. Київ — Едмонтон — Торонто: Вид-во «Таксон», 1998, 558 с.

Разом з автором Читач відвідає взимку 1927/1928 року харківський Клуб літераторів — Будинок імені українського письменника Василя Еллана-Блакитного: «Там можна було побачити справжніх письменників, чії імена прикрашали книжкові обкладинки, майоріли в газетах та журналах». Тодішній Харків буквально кипів творчою напругою: «До 1935 року я не пропустив жодної нової вистави Леся Курбаса в театрі “Березіль”, радів кожному фільмові Довженка». Від свободи дискусій та розмаїття творчого життя молодому Леву буквально паморочилося в голові — і це нам з вами сьогодні досліджувати, чому ота п'янка свобода так швидко обернулася мертвотною ідеологічною задухою.

Є ще одна — навіть вагоміша — причина, чому ця книга повинна бути в сучасних українських бібліотеках: у ній вміщені особисті й ледь не документальні свідчення про злочин Голодомору. І знову згадана вже суголосність свідчень. У спогадах Миколи Руденка читаємо: «Куркулів я тепер ненавидів — був переконаний що це вони влаштували голод»\*. І Лев Копелев, який іздив на село як агітатор, свідчить: «Було нестерпно важко все це бачити й чути. І тим більше, самому бути учасником. Хоча ні, бездіяльно бути присутнім було ще важче, аніж коли намагався когось умовляти, щось пояснювати... Й умовляв себе, пояснював собі. Не можна піддаватися жалю, це розслаблює. Ми звершуємо історичну необхідність. Виконуємо революційний обов'язок. Добуваємо хліб для соціалістичної батьківщини. Для п'ятирічки... [...] Він [Сталін] сказав: “Боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм”. І ми повірили беззаперечно». Бо ж «не може бути такого, щоб партія помилялася».

Але заглушити сумління ідеологічними формулами не вдалося — і згодом душа вжахнулася від усвідомлення страхітливого гріха: «І росло задущливо їдке почуття жорстокої провини та, разом із тим, — безсилля. [...] Цього гріха не відмолити. Ні в кого. І нічим не спокутувати. Залишається лише жити з ним по можливості

\* Там само, с. 42.



пристойніше. Для мене це значить — не забувати, не приховувати й намагатися розповісти якомога більше правди і якомога точніше».

Авторський опис побаченого, як сільські дядьки на возі об'їжджають усі напіввимерлі двори, схожий на «Lacrimosa» з моцартівського «Реквієму» з його важким ритмом крокування смерті:

*Минають ще два двори.*

*Велика хата з чистими, недавно біленими стінами. І солома на стрісі світла, ледве почала темніти.*

— У вас є? — З-за вікна слабкий, безслізний жіночий голос:

— Є, тато померли цієї ночі.

— То несіть...

— Сил нема. Я ж сама з дітьми.

*Візники переглядаються. Йдуть утрюх. Виносять на мішку худе тіло. Лице закрите рушником. Жінка притулилася до одвірка. Обвисло накинуто хустка, згаслий погляд.*

*Повільно хреститься.*

*Тіло кладуть на другі сани. Накривають. Ще один довгастий куль...*

Такою була українська Via Dolorosa — хресна дорога цілого народу... Ось чому цю книгу треба прочитати, хоч яким болісним і нестерпним буде це читання.

Лев Копелев відкриває цей трагічний 9-й розділ епіграфом з пророка Єремії, бо трагізм тієї хресної дороги вимагав біблійних асоціацій: «Ой, горе мені з-за нещастя мого, моя рана болюча! А я говорив: це хвороба моя і знесу я її» (Єр. 10, 19)\*. Й оце виділення слова «моя» — авторське. А для мене особисто немає в усій Біблії страшнішого вірша за оцей: «І закричали вони голосом великим: “Доки, Владико святий і правдивий, не судиш і не мстиш за кров нашу — тим, що живуть на землі?” І дано їм кожному одягу білу і проречено їм, нехай спочинуть іще на час малий, поки не доповнять числа співслужники їхні і брати їхні, що мають бути убиті, як

\* У перекладі Івана Хоменка: «Горе мені! Яка руїна! Болюча моя рана. Та я сказав: “Це лиш недуга, мушу її перетерпіти!”».

і вони» (Од. 6, 10–11). Бо ж так і хочеться набратися Шевченкової сміливості й запитати в Бога: «Яким він буде — отой час малий, і скільки ж іще невинних мають бути вбиті?! Бо вже ж і нова війна косить людські життя...».

Біблійні наративи підводять нас до головної причини, чому ідеали еволюційного оновлення обернулися катастрофою: «І я справді повірив, але вже зовсім в інших богів. [...] Ми беззастережно шанували велич Леніна, були переконані, що Радянська влада найправильніша, найсправедливіша влада на землі, а більшовики — найкраща партія». Всупереч тому, що «бабуся була в розпачі: я не знав жодної молитви і ще ні разу в житті не був у синагозі». І всупереч зболеному крикові його батька, Сергія Копелева: «Вмирають з голоду хлібороби! Не босота безпритульна, не американські безробітні, а українські хлібороби вмирають без хліба! І це мій до-рогий син допомагав його віднімати. Голови треба було відняти в тих, хто наказував. Сраним віником гнати правителів, які Україну довели до голоду».

Отож недарма Лев Копелев назве свою книгу: «І сотворив собі кумира». А вже в 70-ті роки ХХ століття він робить єдино правильний висновок про квазірелігійну природу комунізму (згодом цей висновок буде блискуче аргументований Аленом Безансоном): «Нас виховували фанатичними адептами нового віровчення, єдино правильної релігії наукового соціалізму. Партія стала нашою войовничою церквою, що несе всьому людству вічне спасіння, вічний мир та блаженство земного раю. Вона переможно долала всі інші церкви, розколи та ересі. Твори Маркса, Енгельса та Леніна шанувалися, як священні писання, а Сталін — як непогрішний Первосвященник. Заводи, шахти, домни, паровози, трактори, станки, турбіни обернулися на предмети культу, сакральні, сповнені благодаті»\*.

Під кінець життя, вже перебуваючи в еміграції в Німеччині, Лев Копелев став викривачем облудності комуністичної ідеології та

\* Пор.: Безансон Ален. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / з франц. пер. Т. Марусик. — Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — 136 с.



правозахисником — напевно, знаходячи в цьому порятунку людини порятунок від того обвинувального вироку, що його він виніс самому собі: «Багато відтоді в мені змінилося — погляди, переконання, ідеали. Але “Людина рятує людину”. В цих трьох словах можна змінювати порядок, часи, відмінки: “Рятувала. Буде рятувати. Рятуй!” (Колись Син Людський був названий Спасителем). Людина рятує людину. В усі часи. Всупереч усім змінам, замінам, зрадам».

Проте я так і не можу ствердно сказати, що наприкінці життя він знайшов у душі свій мир. Бо ж надто песимістично звучать його слова, сказані в післямові: «Але я виразно відчуваю: одряхліли не лише мої ровесники, а й століття. Холодними є тіні його заходу». І надто багатозначним є риторичне закінчення його книги: «Але хто допоможе невірству моему?»\*

*Мирослав Маринович*

\* Пор.: Мр. 9, 24: «І вмить батько хлопчини викрикнув крізь сльози: «Вірю, поможи моему невірству».

## Розділ перший

### БЕЗ ЦАРЯ, АЛЕ ЩЕ З БОГОМ

Де та дитина, що була колись мною?  
Чи живе ще вона в мені, а чи її вже немає?

*Пабло Неруда*

...сохраню ли я наследство,  
Уроки детства, память детства?

*Елена Аксельрод*

#### 1

Літо 1917 року. Нянька — Поліна Максимівна — мама називала її «бонною» — гуляє Хрещатиком зі мною і моїм дворічним братом Санею. Раптом метушня. Шум. Няня заштовхує мене в під'їзд. Бруківкою рухається різноголосий галасливий натовп. Люди юрмляться біля краю тротуару. З-під няньчиного ліктя бачу прапори триколірні й червоні. На плечах несуть чоловіка, який махає руками і щось кричить. Довкола говорять: «Керенського понесли». Мені передається переляк няньки, але з ним і збуджена цікавість. Нянька любить царя і ненавидить Керенського — «христопродавець, батюшку царя заарештував... Ось цар повернеться, повісять цього, а чорти до пекла понесуть». Страшно бачити людину, приречену на таке. Нянька заштовхує мене глибше до під'їзду. На ру-